הרב איתי אליצור

ערך הכסף בכלכלה המודרנית

הקדמה

במאמר זה נדון בשאלת אמצעי החליפין של ימינו. לנושא הזה יש כמה השלכות הלכתיות שנדון בהן להלן. לעניינים שונים מַבחינה ההלכה בין מטבעות כסף לבין חפצים אחרים, היכולים אף הם לשמש כאמצעי חליפין. לעניינים הלכתיים שונים נידונה שאלת הגדרתו של אמצעי חליפין ככסף. הנפקא מינה העיקרית היא כמובן המסחר. כסף קונה קרקעות ועבדים ומקדש אישה (אם כי גם שווה כסף ככסף), ומאידך גיסא – הוא אינו קונה מיטלטלין. בכסף אפשר לפדות מעשר שני. גם שאלות של ריבית ואונאה קשורות לערך כספי.

בימי התנאים והאמוראים התנהל המסחר במטבעות זהב, כסף ונחושת. המטבעות הם אלה שנחשבו כסף עובר לסוחר, שאינם קונים מיטלטלין אלא המיטלטלין קונים אותם. בהם אפשר לפדות מעשר שני, ובהם משערים את ההלוואה, כדי לוודא שההשבה אינה רבה על ההלוואה. ואולם, חליפות הזמנים הביאה לשוק אמצעי חליפין אחרים. אמצעי החליפין המקובל היום, כפי שנפרט להלן, הוא העברה תיאורטית בבנק של כסף תיאורטי שאינו קיים מבחינה מוחשית. האם הוא כסף? מה יהיה דינו לעניין מסחר, והאם יחולו עליו איסורי ריבית?

כדי להשיב על השאלה הזאת, ננסה להשיב על השאלה מה הם המאפיינים המגדירים את הכסף לעניין מסחר.

השאלה מהו מטבע עובר לסוחר שדינו כדין מטבע נידונה בש"ס בהרחבה רבה, ונסקור במאמר זה את יסודות הדברים. לא נוכל במסגרת זו לסקור את כל ההתייחסות לכך בש"ס, כי רבה היא, אך נשתדל לתמצת.

בימי התנאים והאמוראים התנהל המסחר במטבעות זהב וכסף ונחושת, שהוטבעו ע"י השלטון. היחס למטבעות אלה בש"ס רב מאוד. בתקופה מאוחרת יותר עבר המסחר לשטרות כסף. גם בכך עסקו חכמי הדורות, אם כי מעט.

היום נעשה המסחר באמצעות הבנק. ההלכה צריכה לתת את דעתה על המסחר הזה לגבי תחומים הלכתיים שונים. לאור סקירת החומר ההלכתי העוסק באמצעי תשלום קדומים, יהיה עלינו להכריע בשאלת יחס ההלכה לאמצעי תשלום בני זמננו. במאמר זה לא באתי להכריע, אלא רק להניח את הנושא על 'שלחן מלכים'.[1]

1. הנושא נוגע לכל המסחר במשק. לצערי הוא לא נידון מספיק. במאמר זה בכוונתי להציג את השיקולים ההלכתיים לכאן ולכאן. קטונתי מלהכריע.

א. פדיון מעשר שני

אחד הנושאים שלגביהם יש דיון מפורט בש"ס בשאלתנו הוא פדיון מעשר שני. לגבי פדיון מעשר שני נאמר בגמרא (פסחים לה ע"ב) שאפשר לחלל דווקא על כסף שיש לו צורה.[2] מלבד הצורה, מצאנו בסוגיות אחרות[3] עוד כמה כללים. הגמרא (ב"ק צז ע"ב) עוסקת באדם המלווה לחברו מטבע ונפסל המטבע. מהמשך הסוגיה אנו למדים שהמטבע אומנם נפסל, אבל יש ארצות שבהן הוא עדיין בשימוש. עוד אנו למדים שיש מעות 'שאינן יוצאות', כלומר אי אפשר להשתמש בהן בשוק, משום שהן מטבעות חוץ או שהשלטון הוציא אותן מהמחזור. ויש מטבעות שאינם חוקיים, אבל השלטון מעלים עין, ובפועל השוק משתמש בהם. מהסוגיה עולה שגם מי שמתיר לפרוע חוב במטבע שנפסל, אינו מתיר אלא במקרה שבו המלווה רגיל ללכת למקום שבו אפשר להשתמש במטבע הנ"ל, ושאי אפשר לפדות מעשר שני במטבע שאינו בשימוש. בגמרא (ב"מ מז ע"ב) מצאנו שיש בשוק אסימון, שאינו מטבע עובר לסוחר בשוק אלא סימן בבית המרחץ, וכן ישנו מטבע ללא הטבעת צורה, ומטבע מעין זה פסול לפדיון מעשר שני. מקבילתן של הסוגיות האלה בירושלמי המביא מחלוקת בשאלה אם מחללים מעשר שני על אסימון, והוא מסביר את טעמו של מי שאוסר: 'מה טעמא דרבי דוסא וצרת הכסף דבר שהוא נצרר מחבירו ויש לו צורה ויוצא על גב צורתו'. מובאת שם גם הדעה המתירה לפדות על ליטרא של כסף.

מהסוגיות הנ"ל אנו למדים שחכמים התמודדו עם מציאות שבה יש מטבעות שונים, חלקם חוקיים, חלקם שאינם חוקיים, וחלקם חצי חוקיים, כלומר שהמלכות מעלימה עין ממי שמשתמש בהם. היו מטבעות שהיו חוקיים במקום אחד ולא במקום אחר. ונראה שהיו עוד אנשים ששילמו במתכת עצמה, או במטבע המיועד לשימוש דווקא אצל בעל מקצוע מסוים, ובשוק ערכו פחות בהרבה. יש גם מסחר בין מטבעות מקומיים למטבעות חוץ, וגם הוא - לפעמים חוקי ולפעמים לא. כאשר זה המצב, נחלקו הדעות אם די בכך שניכר ערכו של המטבע על המטבע ומשום כך אפשר לקבלו בשוק, או שהמטבע צריך להיות חוקי לפי דיני המלכות, ומתוך כך - אם ערכו של המטבע הוא ערך המתכת

2. כפי שדורשת הגמ' שם מן הפסוק. אומנם מחויבים אנו לומר שזו לא דרשה גמורה. מטבעות שיש להם צורה היו נפוצים בזמן חז"ל, וכל המסחר התנהל דווקא בהם. אבל בימי התורה לא היו מטבעות, והיו משלמים במתכת במשקל. הארכיאולוגיה לא מכירה מטבעות בארץ מלפני ימי בית שני. אומנם על זה אפשר היה להשיב ולומר שלא ראינו אינה ראיה, אלא שבמקרה זה התנ"ך תומך בארכיאולוגיה. בתנ"ך אנו מוצאים במקומות רבים ששקלו כסף (ראה למשל בראשית כג, טז; שמואל ב יח, יב; מלכים א כ, לט; ועוד). וגם אם תימצי לומר שהביטוי שקילת כסף הוא ביטוי מושאל, וכוונתו לנתינת כסף, הלוא ירמיהו לב, ט, אומר בפירוש ששקל את הכסף במאזניים, וזכריה יא, יג, השליך את כסף שכרו אל בית היוצר. גם מחציות השקל של ישראל במדבר הותכו. משמע שהמסחר היה בכסף כפי שהוא שווה כחומר גלם, ולא במטבעות. יש לפרש את כוונת חכמים שיש לפדות מע"ש באמצעי החליפין המתקבל בשוק, וכפי שעולה מהמקורות הנוספים המובאים כאן.
נראה שעל זה התבססו הגאונים שהשיבו את שיעור האומדן למשקל הכסף, כפי שאומר הרב חיים בניש, 'גדרי מטבע בהלכה', תחומין יט, עמ' 385-391.

3. ב"ק צז ע"ב; ב"מ מז ע"ב; ובמקבילה בירושלמי מע"ש פ"א ה"א.

בחזרה לעמוד התוכן

שממנה הוא עשוי, או שצורתו היא הקובעת.[4] הירושלמי מביא מחלוקת בשאלה אם אפשר לחלל על ליטרא של כסף או על שברי קערות ותמחויין, אך משמע שהפסיקה היא לאסור. כסף הוא דווקא מטבע שיש לו צורה.

בגמרא (ב"מ נב ע"ב) אנו מוצאים שמחללים מעשר שני לפי הערך שבו המטבע יוצא בשוק, כלומר שהשוק מוכן לקבל אותו, ולאו דווקא בערך החומר של המטבע.

מכלל הסוגיות אנו למדים ששאלת חוקיותו של המטבע לא הייתה לגמרי חד-משמעית. היו מטבעות חוץ שהיו אסורים בשימוש במדינה אבל היה להם ערך, והיו מטבעות לא חוקיים רשמית, אבל בפועל אנשים סחרו בהם בסתר. יכולים להיות מצבי ביניים של מטבע שיוצא ע"י הדחק, שלא לגמרי חוקי אבל גם לא לגמרי לא חוקי, או שהוא לגמרי לא חוקי, אך המלכות מעלימה עין.

להלכה נפסק שהמטבע צריך להיות 'יוצא' וחוקי. השלטון הוא הקובע מהו אמצעי החליפין שיוכר ככסף. ובגמרא (ב"מ מו ע"ב) מבואר שכל מטבע שנפסל ע"י השלטון, גם אם הוא עדיין יכול להתקבל במדינה אחרת, וגם אם הוא עדיין יכול להתקבל באותה מדינה בסתר בניגוד לחוק, אינו נחשב מטבע לעניין מקח וממכר. וכן כתב הרמב"ם (הל' מע"ש פ"ד ה"ט-ה"י):

> ואין פודין בכסף שאינו מטבע אלא בכסף מפותח שיש עליו צורה או כתב... אין פודין במטבע שאינו יוצא באותו זמן ובאותו מקום שנאמר ונתת הכסף בכל אשר תאוה נפשך עד שיהיה ראוי להוצאה, ומטבע מלכים הראשונים אם יוצא משמם פודין בו.

כלומר: הכסף צריך להיות דווקא מטבע, ודווקא היוצא באותו מקום ובאותו זמן, אם כי לכאורה משמע בדברי הרמב"ם שהמטבע לא חייב להיות חוקי, העיקר שהשוק מקבל אותו.

ב. מיהו מלך

לא רק השלטון מגדיר את המטבע, אלא גם להפך: המטבע מגדיר את השלטון. בגמרא (מגילה יד ע"א) נאמר שאביגיל אמרה לדוד שאינו רשאי לדון מורדים במלכותו, כי אינו מלך, משום שעדיין 'לא יצא טבעו בעולם', כלומר: השוק עדיין לא משתמש במטבע של דוד (וראה לעיל[5] לגבי קיומם של מטבעות בימי דוד). בעקבות זאת פוסק גם הרמב"ם שמלך שרשאי לדון את העם ולגבות מהם מס, הוא דווקא מלך שמטבעו יוצא באותן הארצות, 'שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים'. כלומר: הסכמתו של השוק להתנהל במטבעותיו של פלוני היא הסכמה לקבל את שלטונו של אותו פלוני, לפחות לענייני ממון.

4. ובעניין זה ראה גם בב"מ נא-נב לגבי מטבע שחסר.
5. וראה לעיל הערה 2.

בחזרה לעמוד התוכן

מה יגדיר אפוא את השלטון במקום שבו יוצאים כמה מטבעות, או במקום שבו כמה ארצות קיבלו עליהם מטבע אחיד? מה יהיה הדין אם השלטון יחליט להפריט את המטבע, כלומר: לקבוע שכל אמצעי חליפין שהשוק מוכן לקבל - כשר?

ג. מטבע לעניין מסחר וערך בשוק

כמובן, הנפקא מינה המרכזית להגדרת הכסף היא המסחר - מה קונה את מה, כדברי הסוגיה בתחילת פרק הזהב. הסוגיה מגדירה מהו כסף באמצעות השאלה מה 'חריף' ומה 'חשיב'. ההכרעה היא שכסף הוא מה ש'חריף', כלומר: אמצעי המסחר העיקרי המקובל בשוק. הוא זה שנחשב כסף, הוא המדד לערכם של מטבעות אחרים או של סחורות אחרות, ויש לכך נפקא מינה גם לדיני ריבית. בסוגיה שם אנו מוצאים שכסף, כלומר אמצעי החליפין, הוא מושג יחסי. ייתכן[6] שהכסף ייחשב מטבע ביחס לנחושת, אך ייחשב סחורה ביחס לזהב.

הסוגיה מזכירה שתי נפקא-מינות נוספות: ריבית ופדיון מעשר שני. לגבי השאלות האלה משמע שאנו עוסקים בשאלה דיכוטומית. אם מטבע מסוים הוא כסף - הוא יכול להיות מדד לעניין ריבית ואפשר לפדות בו מעשר שני. אם אינו כסף - הוא אינו יכול לשמש לאלה.

הסוגיה שם דנה בשאלה מהו 'טבעא' (כלומר מטבע) שהוא ערך כשלעצמו ומותר להלוות בו סאה בסאה, ומהו 'פירא' (כלומר סחורה). משמע שם שכל דבר שהוא 'טבעא' הוא ערך הכסף, אפשר להלוותו סאה בסאה, ואפשר לשער בו את פדיון הבן. הוא מוגדר 'מידי דקיץ', וכל שאינו 'טבעא' - לא. מתוך כך נחלקו שם אם מעשר שני יכול להתחלל על כל דבר שיכול להיות 'טבעא' לגבי דבר אחר, או שיש רק דבר אחד שהוא כסף, וכל שאר המטבעות שבשוק הם סחורה, גם אם הם משמשים כאמצעי חליפין ביחס לסחורות אחרות. הגמרא (ב"מ מה ע"א) מבחינה בין ריבית לבין מעשר שני: ריבית תלויה במקח וממכר. הסוגיה אומרת שדווקא מטבעות היוצאים בשוק הם המדד לערכם של מטבעות אחרים או סחורות. הם הנקראים כסף.

ה'חזון איש' (חו"מ סי' טז ס"ק ב) כותב:

> וענין מטבע, כל שהסכימו עליו בני המדינה למכור ולקנות בו ולהעריך בו את כל השוק כמו שנוהגין המדינות.

ד. מסחר בחובות ובשטרות

בניגוד למסחר במטבעות כסף, מובהר בש"ס בכמה מקומות שהמסחר בחובות או בשטרות אינו מדד למסחר. בש"ס אנו מוצאים עיסוק נרחב במסחר בחובות ובשטרות. העיסוק הנרחב מלמד שהמסחר הזה היה כנראה נפוץ. מכירת שטרות מאפשרת גם

6. לפי דעות מסוימות שהוזכרו שם בסוגיה, ואף רבי סבר כך בשלב כלשהו של חייו.

בחזרה לעמוד התוכן

לאדם שומר תורה ומצוות לשלם סכום מסוים היום ולקבל סכום גבוה יותר מחר. ואולם נראה שטעם הדבר הוא שההלכה לא התייחסה לחוב התיאורטי כאל ממון. מבחינת ההלכה, ראובן הלווה לשמעון, ושמעון יחזיר לראובן את אותו סכום. כעת יכול ראובן למכור את החוב ללוי ולוי ליהודה, אבל מבחינת ההלכה עדיין שמעון הוא החייב, ודווקא לראובן, וראובן יכול למחול על החוב.[7] לכן אין כאן איסור ריבית, אף שלוי שילם סכום נמוך יותר ויקבל את מלוא החוב. ומשום כך השטר אינו כסף ואינו ממון. אי אפשר להתייחס אליו כאל אמצעי החליפין שבשוק, גם אם לפעמים הוא משמש ככזה; אין גופו ממון, כפי שהזכירה הגמרא בכמה מקומות,[8] ולא פודים בו מעשר שני. משום כך, גזבר לא יכול לקנות חוב בעבור ההקדש, כפי שיוזכר להלן.

ה. שֶׁלחני ובנקאי

אנו מוצאים בש"ס את דין ההפקדה אצל השֶׁלחני. השולחני לוקח כסף והופך אותו לחוב. מן הסתם היה נוח יותר לאנשים שיהיה להם חוב אצל השולחני, מאשר שיהיה להם כסף שצריך לשמור עליו. ואולם יש הבדל בין השולחני של זמנם לבין בנק בן ימינו. אצל השולחני, הכסף לא הפך מייד לחוב, אלא היה פיקדון כל עוד לא השתמש בו השולחני, כפי שאנו מוצאים בגמרא (ב"מ מג ע"א), וכפי שנפסק ב'שלחן ערוך'.[9] עוד עולה מהגמרא (ב"מ שם), שגזבר הקדש שהביא לשולחני את מעות ההקדש והמיר אותן לחוב אצל השולחני - מעל. החוב התיאורטי אצל השולחני אינו ממון, כשם שמסחר בחובות אינו ממון, ושטר אין גופו ממון. מאידך גיסא, הקניית חוב אצל השולחני לאדם אחר - דינה כתשלום,[10] אך משמע שרק משום שהפועל הסכים לקבל את שכרו בדרך זו.

הבנק בן ימינו הוא שכלול של מושג השולחני. בבנק בימינו מייד עם ההפקדה נעשה הכסף ממון הבנק, והמפקיד נעשה בעל חוב כלפי הבנק, בניגוד למה שביארנו לעיל לגבי השולחני. מהעיסוק המורחב במסחר בשטרות אפשר ללמוד שמי שהיה לו כסף העדיף להלוות אותו מאשר לשמור אותו במקום שעלול להיגנב. כדוגמה לכך ניתן להצביע על הגמרא (בכורות ח ע"ב):

> גברא דאוזיף וטריף מאי חזא דהדר אוזיף אמר להו גברא אזל לאגמא קטל קמא טונא ולא מצי ביה קטיל ומנח עילויה עד דאיתרמי איניש מדלי ליה.

כלומר: ההלוואה היא דרכו של מי שיש לו כסף.[11] שמירת כסף במחבוא אינה רצויה, ודאי לשלטון. מבחינת השלטון כל מטבע ששמור במחבוא הוא מטבע אחד פחות שמסתובב בשוק. הוא נגרע ממחזור הכספים. לשלטון יש אינטרס שאנשים יהפכו את הכסף לחובות תיאורטיים. כך המטבע יוכל גם להישמר בחיסכון וגם להסתובב בשוק

7. כתובות פה ע"ב ועוד.
8. ב"ק סב ע"ב; שם קיז ע"ב; ב"מ נז ע"ב; שבועות ד ע"ב; שם לז ע"ב; שם מב ע"ב.
9. שו"ע, חו"מ סי' רצב סעי' ז.
10. ב"מ קיא ע"א.
11. גם בב"מ עא ע"א, משמע שדרכו של בעל כסף להלוותו, והשאלה היא רק למי וכיצד.

בחזרה לעמוד התוכן

בו-זמנית. יש אינטרס שבעלי הכספים יוציאו אותם בשוק. כל עוד מדובר בגויים - האינטרס של בעל הכסף להלוות אותו ברור: הוא יקבל ריבית. אצל היהודים זה לא קיים, ואעפ"כ כנראה המחבוא נחשב פחות בטוח מאשר שמירת שטר חוב. שטרות החוב היו סחירים. ייתכן גם שיש לגורמים שמנינו השפעה הדדית, כלומר: אם יהיה מחסור במטבעות בשוק, לא תהיה ברירה אלא לסחור בשטרות חוב.[12]

הבנק הוא מתווך, גורם שאומר שכיוון שיש אנשים שיש להם עודף כסף, ויש מי שיש לו צורך בכסף, אנו, בתמורה לחלק מהרווחים, דמי תיווך גבוהים ועמלות, נתווך בין בעלי העודף לבעלי החסר. הוא מבוסס על השולחני דלעיל, אבל הוא משוכלל ממנו. הבנק לא מעביר לראובן חוב שיש לו אצל שמעון. הוא עצמו לווה מראובן ומלווה לשמעון. אם הבנק ימחל לשמעון, ראובן לא יפסיד דבר. לכן כל הלוואה עומדת לעצמה.

ו. שטרות כסף

בתקופה מאוחרת יותר הפסיקו לסחור במטבעות ועברו לסחור בשטרות כסף. נחלקו הפוסקים בשאלת היחס לאותם שטרות. ה'חתם סופר'[13] סבר שדינם כדין מטבעות כסף של הגמרא. ה'חתם סופר' אומר ששטרות כסף, כיוון שהמלכות גזרה לסחור בהם והשוק כולו סוחר בהם, אין דינם כשטרות חוב, הם ממון ממש. ואפילו המטבעות שהיו בימי קדם אינם מייצגים את החומר שממנו הם עשויים, כי עצם העובדה שהוטבעה בהם צורה שמשמשת כאמצעי החליפין המקובל בשוק מעלה את ערכם. לכן שטרות בני ימינו הם ממון גמור. שו"ת 'ענג יום טוב'[14] חלק עליו וכתב שכיוון שאין להם שווי עצמי של החומר שממנו הם עשויים, אין להם ערך עצמי, אלא הם רק מייצגים ערך, ולכן אין דינם ככסף. נמצא אפוא שיש מחלוקת: לדעת 'חתם סופר' כל דבר שמשמש כאמצעי חליפין בשוק, יש לו דין כסף. לדעת 'ענג יום טוב' רק דבר שעשוי חומר ששווה כסף - יש לו דין כסף. ה'חתם סופר' וה'ענג יום טוב' למדו את דיני השטר מהמטבעות שהוזכרו בגמרא ומהכללים של הגמרא. 'חתם סופר' מוכיח את דבריו מכך שגם המטבע שווה יותר מערך החומר שממנו הוא יצוק. מהותו של מטבע הוא היותו אמצעי החליפין המקובל והיוצא בשוק. 'ענג יום טוב' דוחה את ראייתו ואומר שמטבע יש לו שווי. נכון שעצם היותו מטבע מעלה את שוויו, אך בסיסו בהיותו ממון. מה שאינו ממון ממש אלא רק אמצעי חליפין - אינו כסף.

הרב יהושע פרידמן כתב מאמר[15] שעוסק בדינם של שטרות ומטבעות כסף, ומסיק שהם ראויים למצוות מחצית השקל ולפדיון מעשר שני.[16] אומנם הוא טוען שאמצעי תשלום שאינם קיימים אלא במחשב אינם נחשבים תשלום. באמצעים אלה נעסוק בפרק הבא.

12. וכפי שנציין להלן, סברה זו, אם אכן הייתה, היא משמעותית לכלכלה המודרנית וליחס ההלכה כלפיה.
13. שו"ת חתמ"ס, יו"ד ב סי' קלד.
14. שו"ת ענג יום טוב, סי' קב.
15. הרב יהושע פרידמן, 'קיום מצוות מחצית השקל בימינו', תחומין לד, עמ' 479-485.

בחזרה לעמוד התוכן

ז. אמצעי המסחר בימינו

מכאן נעבור אפוא לדון בדין כסף בימינו. שני שינויים משמעותיים עברו על אמצעי החליפין בימינו. שני השינויים האלה מבדילים את הכסף בימינו הבדל מהותי מהשטרות שעסקו בהם ה'חתם סופר' וה'ענג יום טוב'. הראשון - היום כבר לא מעבירים שום דבר מוחשי. הבנקאי פשוט מוחק את הסכום שהיה רשום בחשבונו של ראובן ורושם את אותו סכום פחות מאה, למשל. הוא מוחק את הסכום שהיה רשום בחשבונו של שמעון ורושם שוב את אותו סכום ועוד מאה, וכך מתנהל המסחר. האם עבר כאן משהו? איך תתייחס לכך ההלכה?

והשינוי המשמעותי יותר: הבנק רשאי לתת כסף שאין לו. הוא יכול לרשום סכום בחשבונו של פלוני מבלי למחוק סכום זהה במקום אחר (אך כמובן, הוא רושם שאותו פלוני חייב לבנק את הסכום הנ"ל). החוק היום בישראל מאפשר לבנק להלוות מאה שקל על כל שישה שיש לו. קרה כאן דבר משמעותי ביותר. הבנק הוא כבר לא מתווך, והשלטון כבר לא אחראי על מאגר הכספים. היום אם ראובן ייתן לשמעון שירות במאה שקל, שמעון ייתן ללוי שירות במאה שקל, ולוי ייתן לראובן שירות במאה שקל, הרי נכנסו למחזור הכספים מאה שקלים מבלי שהשלטון או כל גורם אחר הזרים אמצעי חליפין מלאכותי.[17] (התיאור הזה הוא תיאור מדויק של השוק בימינו, חוץ מהעובדה שבשוק בימינו התהליך הזה מתנהל בין מיליוני בני אדם, ולא בין שלושה אנשים). זה מתאפשר בזכות העובדה שאפשר להיות בגירעון. כעת מחזור הכספים משקף את התוצר האמיתי שיש בשוק.[18] השוק מייצר ומאבד את הכסף, כי ככל שיש יותר תוצר בשוק, נוצר עוד כסף במחזור הכספים. מחזור הכספים הוא לא אמצעי חליפין מלאכותי,[19] הוא ייצוג של התוצר האמיתי שקיים בשוק, אלא שלאו דווקא של התוצר ההוֹוִי. הכסף במהותו משקף גם תוצר עתידי. השלכה נוספת שיש כאן: חלקו של

16. וראה גם במאמרם של הרב רועי סיטון והרב אבישי גרינצייג, 'פדיון הבן בשטרות ומטבעות כסף בימינו', תחומין לה, עמ' 326-333, שהגיעו לאותן מסקנות לגבי פדיון הבן. שני המאמרים התבססו בעיקר על המקורות שהוזכרו כאן, והוסיפו עוד מקורות ספורים, עיינו שם.
17. בדומה למה שכתבנו לעיל על המסחר בחובות. לפי זה, החידוש בצורת המסחר בימינו אינו כה גדול. כבר בעבר אנשים יצרו מסחר בחובות תיאורטיים כאשר מאגר הכספים היה מוגבל, ויצרו בעצמם אמצעי חליפין מלאכותי. עם זאת, בעבר רוב החובות התיאורטיים התייחסו ככל הנראה לחוב שנולד ממטבע כסף או זהב שהיה קיים במציאות, משא"כ היום.
18. הרב יהושע פרידמן, תחומין לד, עמ' 483, עמד על כך שכאשר השלטון מרבה להנפיק מטבעות ושטרות נוצרת אינפלציה, ויש פיחות בערך הכסף, משום שכמות הכסף גדלה ביחס לכמות התוצר שבשוק. המסחר בימינו, שאינו מבוסס על אמצעי מלאכותי שגורם כלשהו הזרים לשוק, חוסך בעיה זו. אמצעי החליפין הוא לא אמצעי מלאכותי שיכול לעלות ולרדת ביחס לתוצר, אלא הוא שיקוף מדויק של התוצר הקיים בשוק. זאת בזכות העובדה שאפשר להיות בגירעון, וכפי שהודגם כאן. לפי זה, פעמים רבות המטבע משקף גם תוצר עתידי, שזמנו טרם בא.
19. עדיין יש בשוק גם מזומנים, אבל הם אחוז מזערי וזניח מהמסחר. גם אי אפשר לומר שהרישום בבנק מייצג מזומנים שהאיש רשאי לקבל, כי המסחר לא מתנהל עוד במזומנים. המסחר במזומנים בטל במיעוטו.

בחזרה לעמוד התוכן

השלטון הצטמצם מאוד. אנחנו עדיין קוראים לזה שקל, אבל אין כאן שום דבר מוחשי שהשלטון הזרים, רק חוב תיאורטי, שגם אותו לא הזרים השלטון. אין כאן אמצעי מלאכותי שגורם כלשהו הזרים,[20] אלא רק ייצוג לשני שירותים ששני אזרחים נתנו זה לזה. שוב, אין בשוק בעיה של עודף כספים במחזור הכספים או של חוסר כספים במחזור הכספים. איך תתייחס לכך ההלכה?[21] גם הבנק, כאמור, לא נתן שום דבר שיש לו. איך תתייחס לכך ההלכה?

הזכרנו לעיל את ה'חזון איש' (חו"מ סי' טז ס"ק ב) שאומר:

> וענין מטבע, כל שהסכימו עליו בני המדינה למכור ולקנות בו ולהעריך בו את כל השוק כמו שנוהגין המדינות.

מבחינה זו, המטבע התיאורטי של הבנק הוא המטבע הנהוג בשוק. הוא הדבר שהסכימו בני המדינה לסחור בו. ועדיין יש מקום לשאול: האם די בכך שסוחרים בו בני המדינה, או שתנאי הוא שיהיה המטבע מוחשי? נראה שאי אפשר יהיה לפדות מעשר שני בהעברה בנקאית. אבל האם העברת כסף בבנק תקנה קרקעות? האם אפשר יהיה לקדש כך אישה?

והשאלה החשובה: האם יהיה כאן איסור ריבית? לכאורה, ההעברה הבנקאית היא אמצעי החליפין המקובל היום בשוק. היא הדבר 'החריף' והיוצא בהוצאה. לכן מסתבר שכל העברה בנקאית תהיה כפופה לאיסורי ריבית, ולא תקנה עד שתימשך הסחורה. יתר על כן: מסתבר שהמדד לעניין מהו כסף, המדד הקובע לשאלה מה מותר ללוות סאה בסאה, הוא המסחר בהעברות בנקאיות. אם ייווצר מצב שבו יהיה הבדל בין ערך הכסף בהעברה בנקאית לבין ערכו בשטרות ובמטבעות - יהיה אסור ללוות שטר או מטבע בשטר או במטבע זהה. ואולם, לגבי אדם הלווה חוב תיאורטי כזה מהבנק - אם כסף הוא רק דבר מוחשי (כדברי ענג יו"ט), הרי הדבר המוחשי הראשון שיגיע, יגיע כשהלווה יעבוד כדי להחזיר לבנק את החוב. בינתיים לא קיבל דבר.[22] הוא מקבל רישום בבנק כדי לעבוד בעתיד ולהשיב לבנק את חובו, ואם כך - הרי הוא שכיר של הבנק, ומרבים על השכר.[23] כפי שציינו - הכסף מיצג תוצר עתידי. ואפשר שכל זה יהיה נכון גם לפי דברי ה'חתם סופר', כאשר אין כלל דבר מוחשי שעובר, אין כאן כסף. הכסף יגיע רק כאשר יגיע משהו מוחשי, כגון שהאדם יעבוד ויקבל את שכרו, או ימכור חפץ ויקבל את ערכו, שיכסה את מה שהבנק נתן לו. הבנק מלכתחילה נותן על מנת לקבל דבר עתידי שעדיין

20. בעבר, אם השלטון הנפיק מטבעות או שטרות, או אם הכורים כרו זהב וכסף, אז מה שהונפק או מה שנכרה זה הכסף שבשוק, וכל השוק יכול להשתמש רק בו. לעומת זאת השוק של היום משוחרר מהמגבלה הזאת. בשוק של היום, ככל שתיצור יותר תוצרת, כך מחזור הכסף התיאורטי גדל.
21. ומה יהיה דינו של השלטון לעניין 'דינא דמלכותא'?
22. בהנחה שהאיש לווה מהבנק עצמו, ולא מחברו דרך הבנק.
23. ב"מ סה ע"א; שו"ע, יו"ד סי' קעו סעי' ו. כלומר: מותר להוזיל שכר שכיר כאשר הוא משולם מראש. וכפי שמבארת הגמ' שם, טעם הדבר הוא שזמן התשלום לשכיר הוא אחר עבודתו. נמצא שכאן לא ייקר את השכר, כיוון שהוא משולם מאוחר יותר, אלא להפך: הוזיל אותו כאשר הוא משולם לפני זמנו. וזה מותר. גם לענייננו, זמנו יגיע כשיעבוד.

בחזרה לעמוד התוכן

לא קיים. מלכתחילה ההלוואה היא לא כסף ממשי אלא פוטנציאל השתכרות עתידי. כך רואה אותו הבנק. הלווה לא קבל מהמלווה דבר. אז מדוע ינהג כאן דין ריבית? הלווה אומנם משתעבד, אבל מלכתחילה כל מה שהוא קיבל הוא שעבוד. הוא לא משתעבד ביותר ממה שקיבל, כי לא קיבל דבר.

וגם אם נניח שסכום בבנק הוא כסף לכל דבר ועניין וכפוף לכל איסורי ריבית אע"פ שאינו מוחשי, עדיין נשאלת השאלה: האומנם חל דין ריבית על אדם הנותן את מה שאין לו? אומנם בגמרא (ב"מ סה ע"א) אומר רב ששת בריה דרב אידי, בניגוד לדברי רב פפא שם, שריבית נבחנת לפי הלווה ולא לפי המלווה, וכן נפסקה הלכה. לפי זה לכאורה אין חשיבות לכך שהמלווה נותן מה שאין לו. ואולי יש לחלק ששם הוא נותן את מה שיש לו, אלא שהוא לא מרוויח מכך, וכאן הוא נותן דבר שאינו קיים כלל. האם על זה נאמר 'את כספך לא תתן לו בנשך'? הלוא לא נתן את כספו! אך ייתכן שכיוון שכך מתנהל השוק, וזהו אמצעי המסחר המקובל - הרי הוא כסף, אע"פ שאינו מוחשי.

סיכום

מסתבר שכסף וירטואלי לא יועיל לפדיון הבן ולפדיון מעשר שני. מאידך גיסא, הוא כן ייחשב כסף לגבי המסחר ולגבי חישוב 'סאה בסאה' לעניין ריבית, לפחות לדעת ה'חתם סופר'. אלא שיש לדון אם לקיחת כסף מהבנק נכללת תחת ההגדרה של הלוואה, שאם לא כן - לא יחולו עליה איסורי ריבית. זוהי הסוגיה הכבדה שעולם התורה צריך לתת עליה את דעתו בתקופה שאנו חיים בה.[24]

24. גם אם נאמר שאם ראובן הלווה לשמעון באמצעות הבנק זו הלוואה לכל דבר, עדיין צריך לברר האם חוב לבנק עצמו הוא הלוואה. זו סוגיה אחרת לגמרי. הבנק לא מלווה כסף שיש לו, ואפשר שזו איננה הלוואה, אלא כך דרכו של הכסף הזה, שעדיין לא נוצר בשעה שהבנק נתן אותו, ולמעשה הוא משקף את השירות העתידי שיינתן בו.

בחזרה לעמוד התוכן